

ТЪРНОВО КАТО СВЕЩЕН ГРАД ПРЕЗ КЪСНОТО СРЕДНОВЕКОВИЕ*

Кирил МАРИНОВ (Лодз)

Преди всичко трябва да подчертая, че Търново било, предвид цялото българско царство, един изключителен град, в множество отношения нямащ аналог сред другите поселищни центрове на българска територия. Неговият феномен се свежда всъщност само до една дума — столица¹. Градът бил опора и сърце на държавата, място на постоянното пребиваване на владетеля, а заедно с него и на представителите на висшата военна, административна, съдебна и духовна власт². Тука са били взимани най-важните политически решения, оттука са се разпространявали върху останалата част на държавата новите културни трендове. Тук се раждала официалната държавна идеология. Търново било столица на Второто българско царство (поне в периода, когато то не е било поделено, т.е. до средата на XIV в.) в един хронологически отрязък от над двеста години.

---

* Желая да изразя благодарност на д-р Николай Хрисимов от „Катедрата по Стара и Средновековна история“ на Великотърновския Университет, който редактира настоящата статия и предложи няколко важни допълнения, свързани с разглежданите в нея въпроси.

¹ Panova, R. Typologie des capitales médiévales bulgares. — *Bulgarian Historical Review*, 1992, XX, 3, p. 3–9.

² Дуйчев, Ив. Търново като политически и духовен център през Късното Средновековие. — В: Същият, Българско средновековие. Проучвания върху политическата и културната история на средновековна България. София, 1972, с. 419, 421, 425; Попов, Ат. Търновград. — В: Овчаров, Д., Т. Тотев, Ат. Попов, Стари български столици. Плиска. Велики Преслав. Търновград. София, 1980, с. 138, 139; Петров, П. Търново в живота на Втората българска държава. — В: Велико Търново през вековете, ред. П. Петров. София, 1982, с. 39; Панова, Р. Столичният град в културата на средновековна България. София, 1995, с. 9; Гюзелев, В. Столиците на България — средновековните и днешната. София, 2000, с. 33–34.

Специфичните политически функции, свързани с ролята му на столица, били един от решаващите стимули за неговото развитие през XII—XIV в.³

Съзнавайки, че в историческия процес няма само един детерминиращ фактор, изкушавашо все пак е твърдението, че в случая с Търново точно политическият е изигравал най-важна роля в оформянето на неговата история през този период. Като пример нека да припомним, че без съмнение политическото, в своите основи, решение да се направи от Търново столица (още във връзка с коронацията на Теодор-Петър, или в края на 1185 или началото на 1186 г., след неуспешния опит да се превземе Велики Преслав)⁴, е променила дотогавашната история на града. От по-близо неопределено провинционално градче (гр. πολίχνιον)⁵, е станал „нов град“, „нова столица“⁶. Поради тази причина напълно оправдано е мнението на известният български медиевист и византолог Иван Дуйчев, който пише, че „историята на Търново през Средновековието е всъщност

³ Полювианный, Д. И. Балканский город XIII—XV вв. — типология и специфика развития. — *Études Balkaniques*, 1984, XX, 1, с. 42; Същият, *Средновековният български град през XIII—XIV век. Очерци*, превод И. Илиева. София, 1989, с. 33—36, 102—103.

⁴ Дуйчев, Ив. Цит. съч., с. 413—414.

⁵ Γεώργιος Ακροπολίτης, *Χρωνική Συγγραφή*, 11, πρόλογος Β. Κατσαρός, εισαγωγή — μετάφραση — σχόλια Σ. Νλ. Σπυρόπουλος. Θεσσαλονίκη, 2004, σελ. 112. За споменатата гръцка дума вж. Ангелов, Д. *Из средновековното ни минало. Държава, народност, култура*. София, 1990, с. 210; Пляков, З. Аспекты типизации византийских городов в XIII—XIV в. — *Bulgarian Historical Review*, 1997, XXV, 2—3, с. 133. Трябва да добавя, че Никита Хониат и използващият го Теодор Скутариот определят Търново като πόλις — *Nicetae Chonitae Historia*, ed. J. A. van Dieten. Berolini et Novi Eboraci, 1975, p. 470^{75—78}; *Ανωνύμου Σύνοψις Χρωνική* — In: *Bibliotheca Graeca Medii Aevi*, vol. VII, ed. C. Sathas. Parisiis, 1894, p. 417^{13—16}. Дуйчев, Ив. Цит. съч., с. 414—416; Робов, М. *Квартала в западното подножие на хълма „Момина крепост“ във Велико Търново в светлината на новите археологически проучвания*. — В: Приноси към българската археология [по-нататък: Приноси], т. II, ред. Д. Овчаров. София, 1993, с. 82, 86; Алексиев, Й. *Предстоличният Търнов*. — В: Сборник в чест на акад. Димитър Овчаров, ред. В. Велков. София, 1994, с. 196—200, посочват, че вече през XII в. градът се превърнал в значително средище по пътя водещ от север на юг през старопланинските проходи.

⁶ Миятев, Кр. Царевград Търнов. — *Археология*, 1964, IV, 3, с. 7. Не може да се изключи, че определението „нов град“, появяващо се в *Житието на св. Сава* (Доментијан, *Житие Светога Саве*, XXXI, предговор, превод дела и коментари Л. Юхас—Георгиевска, издание на српскословенском Т. Йовановић. Београд, 2001, с. 410; по-нататък: Доментијан), се отнасяло към цялото Търново, което, като столичен център, неотдавна (1235 г.) станало

история на българската държава през XIII и XIV век⁷. Това твърдение напълно отразява ранга на града и ролята, която Търново е играл в историята на късносредновековна България. Няма съмнение, че тази роля е съвпадала с тази, която изпълнявал столичният Константинопол за земите и поданиците на византийския император.

Първите петдесет години от съществуването на Второто българско царство е един изключително важен период от историята на столицата, период на залагане на основите на реставрираната независима държава, на изграждането на новата престолнина. Начало на този период бележи коронацията на Теодор-Петър (1185), краят пък на гореспоменатия процес е възстановяването на Търновската патриаршия (1235)⁸. И така, първите български владетели имали задачата да направят от Търново истинска столица, царска метрополия, един изключителен, „свещен“ град, с който биха могли да се идентифицират поданиците на търновските владетели, а в по-широк хоризонт и другите народи от славянската православна общност⁹.

Светци и мощи. Наличните изворови данни показват, че през този ранен период от историята на града се заражда, развивана още по-силно в следващите десетилетия, идеята за особена почит към столичното

патриаршеско средище. Все пак традиционно се приема (Попов, Ат. „Новият град“ в средновековната столица Търново. — *Векове*, 1978, VII, 2, с. 5–13; Същият, *Les Asenides et la "Ville neuve" de Tarnovo*. — *Bulgarian Historical Review*, 1985, XIII, 2, р. 79–83), че с това наименование се назовава новоизграденият квартал на града, намиращ се в долината на река Янтра, между хълмовете Царевец и Трапезица. Срв. Алексиев, Й. *Търново. Царстващият град на българите*. Варна, [б.г.], с. 22–28.

⁷ Дуйчев, Ив. *Един заслужил изследовач на средновековно Търново П. А. Сырку*. — В: *Величието на Търновград*, със. Ат. Попов. София, 1985, с. 406. Аналогично Петров, П. *Цит. съч.*, с. 39, 44–45, 51.

⁸ Божилов, Ив. *Асеновци: Renovatio imperii Bulgarorum et Graecorum*. — В: Същият. *Седем етюда по средновековна история*. София, 1995, с. 201–202; Същият, *Културата на средновековна България*. София, 1996, с. 158; Гюзелев, В. *Средновековният Търнов — духовна столица на славянската православна общност*. — В: *Търновска книжовна школа* [по-нататък: ТКШ], т. IX, *Търново и идеята за християнския универсализъм*, ред. Д. Кенанов. Велико Търново, 2011, с. 9.

⁹ Тъпкова-Заимова, В. *Между Охрид и Търново (Обформяне на църковната и културна политика в Търновска България)*. — В: ТКШ, т. VI, *Българската литература и изкуство от търновския период в историята на православния свят*, ред. Г. Данчев. Велико Търново, 1999, с. 342–343. Срв. Roux, J.-P. *Król. Mity i symbole*, przełożyła K. Marczevska. Warszawa, 1998, s. 164.

средище¹⁰. Търново става изключителен, свещен град, който олицетворява цялото царство, неговата независимост и неговото съществуване (средновековната идея за столицата). Неговата святост била тясно свързана с идеята за святостта на царската власт, представата за царя като Божи помазаник.

През целия столичен период на Търново, но особено (което е показателно) в края на XII и първата половина на XIII в., владетелите се грижели за неговата сакрализация и въздигане над другите градски средища в страната. Пренасли и положили в Търново мощите на св. Михаил Воин от Потука, св. Йоан Поливотски, св. Иларион Мъгленски¹¹, св. Филотея (всичките от цар Калоян), св. Петка Епиватска, св. Гавриил Лесновски (от Йоан Асен II), а през XIV век — св. Теофано (съпругата на византийския император Лъв VI — от Йоан Александър), както и, което е много важно, на св. Йоан Рилски (от Йоан Асен I) — най-известният светец от българското средновековие¹². Някои изследователи дори смятат, че в своята същност това е било не само религиозен акт, но и пропагандна и идеологическа изява, целяща да подчертае историческия, културния и религиозния континуитет между Първото и Второто

¹⁰ Панова, Р. *Столичният град...*, с. 144, 150. Срв. също Тъпкова-Заимова, В. *Търново между Ерусалим, Рим и Цариград (Идеята за престолен град)*. — В: ТКШ, т. IV, Културно развитие на българската държава. Краят на XII—XIV век, ред. А. Давидов, В. Тъпкова-Заимова, Н. Дончева-Панайотова, Н. Драгова, Й. Андреев. София, 1985, с. 249—261; Полювянний, Д. И. *Тырновград глазами средновекового современника*. — В: ТКШ, т. IV, с. 262—269.

¹¹ Някои свързват пренасянето на неговите мощи с личността на цар Йоан Асен II — Wolski, J. *Żywot św. Hilariona z Mogleny Eutymiusza Tyrnowskiego jako źródło do dziejów dwunastowiecznego bogomilizmu: wiarygodność tekstu*. — *Szupskie Studia Historyczne*, 2011, XVII, s. 49—50.

¹² Дуйчев, Ив. *Търново...*, с. 426; Полювянний, Д. И. *Средновековният български град...*, с. 144; Панова, Р. *Столичният град...*, с. 160—161; Гюзелев, В. *Столиците на България...*, с. 28; Алексиев, Й. *За светците — покровители на столичния Търнов (опит за локализация на църквите, в които са се пазили мощите им)*. — В: ТКШ, т. VII, Търновската Книжовна Школа и християнската култура в Източна Европа, ред. Г. Данчев. Велико Търново, 2002, с. 411—426; Поповић, Д. *Реликвије свете Петке: Gloria Bulgariae — Gloria Serviae*. — В: *Същата*. Под окрилем светости. Култ светих владара и реликвија у средновековној Србији. Београд, 2006, с. 275—285; Караишев, П., А. Николова, *Поклонението пред мощите на св. Петка и св. Филотея (още за похвалите на Евтимий Търновски и Йоасаф Бдински)*. — В: ТКШ, т. VIII, Св. Евтимий, патриарх Търновски, и неговата духовна мисия в Европа, Г. Данчев. Велико Търново, 2007, с. 137—145; Иванов, Ив.,

българско царство¹³. Неслучайно християнските имена на тогавашните български владетели, т.е. Петър и Йоан, се свързват от късносредновековните писатели с царя-свещец от Първото царство и подвизавалия се и просиял по време на неговото управление отшелник. За тях светецът, чрез мощите, пренесени в столичния град, отново „се подвизавал“ по времето на едноименния цар, за слава, благословия и успех на българското християнско царство и наскоро възстановената държава. По подобие на св. Константиновия кръст, мощите на св. Йоан Рилски стават „знакът“, с който българските владетели побеждават. Знак, който донася свободата на българите¹⁴. Идеологическата връзка особено личи в името Йоан — име което често се появява сред потомците на Асеневската династия¹⁵.

За известно време във Великата лавра „Свети Четиридесет Мъченици“ почивали и мощите на св. Сава Сръбски, който починал в Търново през 1236 г., по време на своето гостуване в двора на Йоан Асен II¹⁶. Подновен официално бил и култът към светите братя Кирил и Методий¹⁷. Осветена била също властващата династия на Асеневци, за чиито покровител, още в началото на освободителното движение, бил обявен св. Димитър Солунски¹⁸. По подражание на Константинопол за закрилница

М. Младенов, *Светци и мощи в средновековна България и Франция (X–XIV в.) (Търново и Орлеан)*. — В: ТКШ, т. VIII, с. 597; Гюзелев, В. *Средновековният Търнов...*, с. 11–12. За датировката на пренасянето на мощите на св. Йоан Рилски срв. Дуйчев, Ив. *Рилският светец и неговата обител*. София, 1947, с. 236 (1195 г.) и Тютюнджиев, Ив. *Сведения за Асеневци във влашките, сръбските и руските летописи*. — *Векове*, 1986, XV, 4, с. 18 (1194 г.).

¹³ Панова, Р. *Столичният град...*, с. 158; Лазаров, Ив. *Владетелското име „Йоан“ и култът към св. Йоан Рилски в държавно-политическата идеология на Второто българско царство*. — В: *Светогорска обител Зограф*, т. III, ред. Г. Бакалов. София, 1999, с. 90–98.

¹⁴ Лазаров, Ив. *Цит. съч.*, с. 92–94.

¹⁵ Лазаров, Ив. *Цит. съч.*

¹⁶ Доментијан, XXXI, с. 410; Славчев, П., Т. Драганова, *Свети Сава српски у Трновграду*. — *Булгарска изградни*, 1975, V, с. 20–21; Драганов, Б., Л. Квинто, *Отново за средновековното Търново в иконографията на св. Сава*. — *Археология*, 1976, XVIII, 4, с. 48–57; Оболенский, Д. *Византийское содружество наций. Шестъ византийских портретов*, перевод под редакцией С. А. Иванова, Н. В. Малыхиной. Москва, 1998, с. 523–524.

¹⁷ Божилов, Ив., А. Тотоманова, Ив. Билярски, *Борисов Синодик. Издание и превод*. София, 2010, с. 150_{3–14}.

¹⁸ Дуйчев, Ив. *Въстанието на Асеневци и култът на свети Димитър Солунски*. — *Сборник на Българската академия на науките и изкуствата*, 1945, XLI, 1, с. 44–51; Tăpkova-Zaimova, V. *Quelques représentations*

на Търново била обявена св. Богородица¹⁹. Неслучайно в града се намират множество стеатитови икони с нейното изображение, както и ампули

iconographiques de Saint Démétrius et l'insurrection des Assénides — première scission de son culte „œcuménique”. — *Byzantinobulgarica*, 1978, V, p. 261–267; Същата. Култът на св. Димитър Солунски и някои въпроси свързани с византийското влияние в балканските и славянски земи. — *Studia Balcanica*, 1979, XIV, с. 5–19; Божилов, Ив. Асеновци..., с. 152–153; Гюзелев, В. Чудотворна икона на св. Димитър Солунски в Търново през 1185–1186 г. — В: Любен Прашков — реставратор и изкуствовед. Материали от научната конференция, посветена на 70-годишнината на проф. д-р Любен Прашков, проведена във ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“, 14–15 декември 2001 г., София, 2006, с. 36–39; Тъпкова-Займова, В., К. Паскалева, Между Солун и Търново. Още за култа и иконографията на свети Димитър. — *Годишник на Софийския Университет „св. Климент Охридски“*. Център за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев“, 2006, ХCV/XIV, с. 249–263; Tăpkova-Zaimova, V. Quelques observations sur les traductions bulgares de textes grecs consacrés à Saint Démétrius. — *Bulgaria Mediaevalis*, 2012, III, p. 187–195.

¹⁹ Поливянни, Д. И. Мястото на Девин град и неговата роля. — *Исторически преглед*, 1984, XL, 4, с. 81–85; Писарова, В. Култът към Богородица в сакралната защита на средновековния град. — В: Приноси, т. I, ред. Д. Овчаров. София, 1992, с. 154, 156; Билярски, Ив. Покровители на Царството. Св. цар Петър и св. Параскева-Петка. София, 2004, с. 45–49. Не можем все пак да изключим и посредничеството на Велики Преслав в тази насока, тъй като по всичко изглежда и той да е бил под особената закрила на Св. Дева. Това личи от текста на византийските историци, описващи триумфа на император Йоан I Цимисхий (969–976) след победата над русите и българите, и от една от миниатюрите в мадридския препис на хрониката на Йоан Скилица. Според тези извори, начело на триумфалната процесия, поставена на колесница, е представена иконата на преславската Богородица Умиление, третирана от византийския василевс като един от най-скъпоценните трофеи, придобити от българската столица — *Leonis Diaconi Caloënsis historiae libri decem*, IX, 12, ed. C. B. Hase. Bonnae, 1828, p. 158_{2–16}; *Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum*, 18, rec. I. Thurn. Berolini et Novi Eboraci, 1973, p. 310_{54–62}; *Ioannis Zonarae epitome historiarum*, XVII, 4, 1–4, ed. Th. Büttner-Wobst, vol. III, *Libri XIII–XVIII*. Bonnae, 1897, p. 535₁₀–536₁; Божков, Ат. Миниатюри от Мадридския ръкопис на Йоан Скилица. Изследване върху миниатюрите от ръкописа на Йоан Скилица от XII–XIII век в Мадридската Национална Библиотека със 170 цветни и черно-бели илюстрации. София, 1972, с. 222, мин. нр. 172Va; Павлов, Пл. Забравени и неразбрани. Събития и личности от българското Средновековие. София, 2010, с. 64–65; Илиева, Г. Ново сведение за Преслав. — В: Преслав. Сборник, т. VII, ред. С. Бонев. Велико Търново, 2013, с. 76–84.

кутрувии с изображенията на св. Димитър и св. Богородица²⁰. Заедно с тях, вероятно основна покровителка на столицата станала св. Петка, от времето на полагането на нейните мощи в града, наричана Търновска²¹. Концентрацията на мощи правела от столицата важен култов център за ортодоксалните жители на страната, както и за такива извън нея (в рамките на *Slavia Orthodoxa*). Столицата станала не само политически, но и религиозен център — средоточие на свети мощи, станала цел на поклоничество²².

В тази насока много любопитен е фактът, че според Доментиановото житие на св. Сава, българският владетел не искал да предаде мощите на сръбския архиепископ, дори когато в българската столица за тях пристигнал самият сръбски владетел Владислав²³. И за мен в този момент не е важно дали твърденията на Доментиан, че дори Бог насърчавал царя по време на сън да предаде мощите или това, че наистина сърбите тихомълком ги изнесли от царската църква (топоси, характерни за житиеписната литература) са правдиви. Важно е дали можем, въпреки всичко, да допуснем, че наистина, поне първоначално, Йоан Асен II не е бил съгласен да предаде мощите, а това станало след дълги преговори. Ако това е било така, въпросът е защо? Може ли да търсим отговора в широко разгънатата от българските владетели от този период дейност, свързана с освещаването на столичния град? А може би да отидем още по-далеч и предположим, че задържането в Търново на мощите на видния член на Неманичевата династия, подвизаващ се като монах и пръв сръбски архиепископ, е целяло да прослави българската столица и извън границите на царството, да я направи священ град и за сръбските братя по вяра? Разбира се, това е само една доста свободна интерпретация. Няма съмнение, обаче едно нещо — българският владетел се е отнесъл с голямо уважение към архиепископ Сава, полагайки неговото тяло в своята царска църква, в която бил погребан също неговият чичо — Калоян, а също и

²⁰ Тотев, К. Ампули кутрувии с изображения на св. Димитър и св. Богородица от България. — *Годишник на Софийския университет „св. Климент Охридски“*. Център за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев“, 2006, ХCV/XIV, с. 205—216.

²¹ Дуйчев, Ив. *Търново...*, с. 427; Гюзелев, В. Българската средновековна държава (VII—XIV в.). — *Исторически преглед*, 1981, XXXVII, 3—4, с. 194; Алексиев, Й. Култът към св. Петка в столичния Търнов. — *Епохи*, 1997, V, с. 266—275; Билярски, Ив. Цит. съч., с. 43—102, особено с. 50—56.

²² Поливянини, Д. И. *Средновековният български град...*, с. 144—145; Панова, Р. *Столичният град...*, с. 148; Иванов, Ив., М. Младенов, Цит. съч., с. 597.

²³ Доментијан, с. 335—340.

други членове на царската фамилия²⁴. Т.е. Йоан Асен напълно е съзнавал кой е бил Сава — като архиепископ и член на една владетелска династия²⁵ — и съответно е предположил колко важна особа е той за сърбите и въобще за християните²⁶. Разбира се, може да приемем, че разказът на Доментиан е само един типичен за жанра топос, който има за цел само да подчертае ценността на светисавовите мощи, ценността не само за сърбите и техния владетел, но и за останалите православни християни, в това число и българския цар?! Но от друга страна, има основания да се твърди, че и след отнасянето на мощите в Сърбия, гробът на светеца в царската църква продължавал да бъде място за преклонение за българи и сърби²⁷.

Така или иначе пренасянето и концентрирането на мощите и свързаната с това особена почит към града изиграли също важна роля в утвърждаването на българската държавност и царската власт. В българската литература от това време се утвърждава образът на Търново като богоизбран, богохраним и благословен град, „нов Йерусалим“ и „нов Цариград“²⁸. Написаните тогава, а и по-късно, жития целяли да популяризират имената и духовните подвизи на светците, чиито мощи се съхранявали в търновските храмове²⁹. И в това отношение техните автори и поръчители

²⁴ Попов, Ат. *Иван-Асеновият манастир „Великата Лавра“ в Търнов*. — В: *Културата на средновековния Търнов*, ред. Ат. Попов, В. Велков. София, 1985, с. 21–22.

²⁵ За него вж. например — Оболенский, Д. Цит. съч., с. 486–526.

²⁶ Срв. Павлов, Пл. *Архиепископ Сава Неманич, цар Иван Асен II и българо-сръбската църковна връзка през XIII–XIV век*. — В: Юбилеен сборник в чест на проф. Димитър Овчаров. Велико Търново, 2002, с. 131–138.

²⁷ Павлов, Пл. *Архиепископ Сава Неманич...*; Поповић, Д. *Мошти светог Саве*. — В: *Същата. Под окрилем светости...*, с. 78–82; *Същата. Српска владарска translatio kao тријумфални adventus*. — В: *Същата. Под окрилем светости...*, с. 246; Марјановић-Душанић, С. *Реликвије, чудотворења и furta sacra*. Прилог истраживању српско-бугарских односа током четврте деценије XIII века. — *Зборник радова Византолошког института*, 2009, XLVI, с. 281–298.

²⁸ Попов, Ат. *Епитети и определения към името на средновековната столица Търновград*. — *Годишник на музеите от Северна България*, 1976, II, с. 281–293; *Същият. Средновековната столица Търново в титулатурата на патриарси и царе*. — В: Преслав. Сборник, т. III, ред. Т. Тотев. Варна, 1983, с. 283–289; Гюзелев, В. *Средновековният Търнов...*, с. 12–13.

²⁹ За тези творби вж. *Стара българска литература в седем тома*, т. II, *Ораторска проза*, със. и ред. Л. Грашева. София, 1982; *Стара българска литература в седем тома*, т. IV, *Житиенписни творби*, със. и ред. К. Иванова. София, 1986.

имали голям успех. Достатъчен е дори само примерът с разпространението във Влашко на култа към св. Филотея, като светица произлизаща от околностите на Търново³⁰. Същото важи и за св. Петка Търновска, чиито мощи били пренесени последователно от българската столица във Видин, а оттам, през 1398 г., в Сърбия, където били съхранявани първо в град Крушевац, а после в Белград³¹. В периода между 1521—1641 г. те били собственост на Цариградската патриаршия³². После, по лична молба на молдовския войвода Василий Лупу, през 1641 г., мощите на светицата били пренесени в неговата столица Яш, където се превърнали в най-голямата религиозна скъпоценност на Молдова³³ и навярно изиграли определена роля в освещаването на властта. Несъмнено светицата е била тачена там и преди тази дата. Нека да прибавим, че почитането на св. Петка-Параскева е засвидетелствано още в края на XIV столетие и на територията на Киевската митрополия, а култ към нея е развит в Полското кралство и Великото Литовско княжество през XV—XVII в.³⁴ Несъмнено той е пренесен там от българската столица от видни търновчани, като митрополитите Киприан и Григорий Цамблак³⁵. Това, разбира се, имало отражение и върху възприемането на Търново, като град несравним със другите, поради натрупаната в него благодат. Във връзка с това бих искал да обърна внимание на един много важен мотив, който се появява в житията — този за изцелителните качества на мощите, съхранявани в столицата. Подчертава се, че те „раздават“ изцеление на вярващите, които го посещават³⁶. Несъмнено това ярко свидетелства за особеното божие благо-

³⁰ Наумов, Ал. *Службата на преподобната Филотея Темнишка като отражение на православната духовност през XIII в.* — В: In honorem. TRIANTAFYLLU. Юбилеен сборник в чест на 60-годишнината на проф. д.фил.н. Христо Трендафилов, ред. В. Панайотов. Шумен, 2013, с. 426—432.

³¹ Поповић, Д. *Реликвије свете Петке...*, с. 271, 286—293.

³² Поповић, Д. *Реликвије свете Петке...*, с. 293.

³³ Павлов, Пл. *Българското културно и църковно влияние в средновековна Молдова (XIV—XV в.)*. — В: *Същият, Българското Средновековие. Познато и непознато. Страници от политическата и културната история на България, VII—XV век*. Велико Търново, 2008, с. 206—207.

³⁴ Чистякова, М. *Култ Параскевы Тырновской в Польском королевстве и Великом княжестве Литовском: пространные жития на русской мове.* — *Rocznik Teologiczny*, 2012, LIV, 1—2, с. 167—183.

³⁵ Общо по въпроса за културното значение и влияние на Търново: Gjuzeev, V. *Einige Charakteristika der mittelalterlichen bulgarischen Geisteskultur (Tarnovo als geistige Hauptstadt der slawischen Orthodoxen Ökumene im 13.—14. Jahrhundert)*. — In: Idem, *Mittelalterliches Bulgarien. Quellen, Geschichte, Hauptstädte und Kultur*. Istanbul, 2001, S. 367—376.

³⁶ Иванов, Ив., М. Младенов, Цит. съч., с. 600—601.

воление към българската столица, нейните владетели и жители, защото ако Бог не би имал предпочитание към царския град и неговите обитатели, със сигурност не би позволил да стават в него такива чудеса. Може да се каже, че Търново е бил така свят, както свети били мощите съхранявани в него³⁷.

И така, великолепно обобщаваща илюстрация на гореспоменатите процеси може да бъде един фрагмент от известната „Служба в чест на императрица Теофано“, написана от търновския патриарх Евтимий (1375–1393)³⁸:

„Радва се днес славният град Търнов и призовава царстващия над градовете, като казва: Радвай се с мене, майко на градовете, защото ония, които ти породил, с тях сега се славя аз, че ги придобих за помощници и застъпници. Наистина блажен съм аз сред градовете, защото добри съкровища събрах — честните мощи на светците, чието застъпничество като притежавам от всякакви беди се избавям. Като имаме за застъпница Божията майка, чрез молитвите ѝ от всякакви беди ще се избавим.“

Търново се „радвало“ и „славило се“ благодарение на духовните съпощности, които притежавало. Блажено е било то сред градовете, тъй като мощите на светците му осигурявали безопасност. Поне така се вярвало. С други думи всеки, който търсил спасение и зарила, можел там да ги намери. Тази вяра е ясно изразена от Григорий Цамблак в неговия „Разказ за пренасяне на мощите на Петка Търновска във Видин и Белград“, където, във връзка с османското завоевание на българската столица през 1393 г., той заявява³⁹:

„А той [османският емир Баязид I Светкавица — К.М.], щом дойде, завладя всички български предели сякаш [бяха] гнездо, а, стигнал до чудния град [т.е. Търново — К.М.], не знаеше как да го превземе, понеже виждаше непристъпността на мястото

³⁷ Срв. Бакалова, Е. Реликвите като фактор за структуриране на култово пространство. — *Миф*, 2000, VI, с. 19–45; Билярски, Ив. Цит. съч., с. 56–79; Поповић, Д. *Реликвије и политика: српски приступ*. — В: Същата. Под окрилем светости..., с. 259.

³⁸ Служба, ꙗвлена въ 31 днь декемвриа светѣй и славнѣй Теофанѣ царици, сътворена и изложена светѣйшиимъ патриархомъ Търновскимъ кѣр Евѣимъ. — In: Kalužniacki, E. *Werke des patriarchen von Bulgarien Euthymius (1375–1393)*. London, 1971, p. 274–275; Гюзелев, В. *Средновековният Търнов...*, с. 12–13.

³⁹ Иванов, Й. *Български старини от Македония*, ред. Б. Ангелов, Д. Ангелов. ²София, 1970, с. 434; *Разказ за пренасяне на мощите на Петка Търновска във Видин и Белград от Григорий Цамблак*. — В: *Стара българска литература...*, т. IV, с. 380.

(както си е), затворено от стръмнините на планини и високи хълмове и заякчено със стени високи, а отвътре трижди укрепено чрез многочестните мощи на преподобната [св. Петка Търновска — К.М.]; и [понеже знаеше], че тамошните жители я имаха сред себе си като воин непобедим. И след всичко това прочее варваринът щеше да се върне обратно безсилен, а ако би успял донякъде срещу стените, то срещу силата на преподобната би успял толкова, колкото сено срещу огън. Обаче чува и той [воинът непобедим, т.е. св. Петка — К.М.] подобно [на онова слово, що бе казано] на Мойсей и Йеремиа — или: „Не се моли за тези хора“, или: „Излез от този град, понеже твоите молитви са сякаш медна стена, та възпират моя гняв“⁴⁰. И така щом грехът — о, горчива повест! — надделя, [градът] веднага падна в ръцете на оня, който си мислеше, че никога не ще получи това.“

Несъмнено, според автора, не естествено укрепеното положение на града и извисяващите се крепостни стени на столицата са играели основна роля в защитата на Търновград. Главната защитна функция се падала на светицата, чиито мощи тройно закриляли царстващата престолнина. Дори каменните стени на столицата да бяха паднали под напора на османските завоеватели, последните не биха могли да преминат през медната стена, изградена от молитвите на преподобната — воин непобедим — стена, която най-сигурно опазвала пребиваващите в града люде. Извънредното положение, т.е. изключителната защитеност на Търново е ясно подчертана в текста. За разлика от останалите български земи и градове, които станали лесна плячка на завоевателя, престолният град на Търновското царство е бил за него непревземаем. В текста изрично е подчертано, че материалното полагане и пребиваване на мощите на св. Петка в Търново осигурявало нейното духовно застъпничество, а защо не и реално пребиваване в града. Само едно нещо е можело да лиши непристъпния град от неговата безопасност — липсата на Божията благосклонност, произтичаща от грешното поведение на неговите жители. В такава ситуация самият Господ насърчавал светицата да престане да се моли и да напусне Търново, понеже докато правела това, Той не бил в състояние да излее своя гняв върху непослушните си чедра. В противовес на това мога да констатирам, че ако самите търновчани спазвали Божите повели столицата била напълно непревземаема⁴¹.

⁴⁰ Второзак. 3, 26; Йер. 1, 18; 14, 11. За молитвата, застъпничеството, като стена изградена против Божия гняв срв. Иезек. 22, 29—31.

⁴¹ Срв. Marinow, K. Problem zdobycia Tyrnowa przez Turków Osmańskich w literaturze naukowej oraz w świetle źródeł pisanych i archeologicznych. — *Mars*, 2004, XVII, s. 18—19.

Църкви и манастири. Част от програмата за сакрализация на Търново било изграждането на голям брой църкви и манастири (до момента от периода на XII—XIV век в града са познати няколко десетки църкви и няколко манастира). Сред най-важните били храмовете в чест на св. Димитър Солунски, св. Йоан Рилски, св. Възнесение Христово (патриаршески), св. св. Петър и Павел, св. Четиридесет Мъченици, св. Параскева-Петка, св. Богородица Темнишка⁴². Блаженият Симеон, солунски архиепископ

⁴² За църкви и манастири в Търново вж. Димов, В. Разкопките на Трапезица в Търново. — *Известия на Българското археологическо дружество*, 1915, V, с. 112—176; Николова, Я., Н. Ангелов, Средновековна църква в западния склон на хълма Момина крепост. — *Известия на Окръжния музей — В. Търново*, 1964, II, с. 19—28; Георгиева, С. Нови данни за църквата „Св. Петка“ и за джамията на Царевец във Велико Търново. — *Археология*, 1967, IX, 1, с. 27—31; Николова, Я. Църквата „Св. Параскева“ във Велико Търново. — *Известия на Окръжния исторически музей — В. Търново*, 1968, IV, с. 17—24; Вълков, В. Новите разкопки на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ във Велико Търново (предварително съобщение). — *Археология*, 1974, XVI, 2, с. 37—54; Алексиев, Й. Църква № 21 на хълма Царевец във Велико Търново. — *Археология*, 1976, XVIII, 2, с. 53—62; Нурков, Х., А. Писарев. Манастирски комплекс на хълма Царевец. — *Годишник на музеите от Северна България*, 1979, V, с. 42—49; Роров, А. Le monastère „La Grande Lavra“ de la capitale médiévale de Tŭrnovo. — *Bulgarian Historical Review*, 1979, VII, 4, p. 70—78; Славчев, П. Църковно строителство в средновековно Търново. — В: ТКШ, т. II, Ученици и последователи на Евтимий Търновски, ред. П. Русев, Д. Иванова-Мирчева, В. Тъпкова-Заимова, А. Давидов, Г. Данчев, Е. Сарафова. София, 1980, с. 451—463; Писарев, Ат. За архитектурния план на средновековните църкви в Търново. — *Годишник на музеите от Северна България*, 1982, VII, с. 47—57; Алексиев, Й. Манастирите на Царевец. — В: Величието на Търновград..., с. 350—352; Същият. Манастирът при Лобната Скала. — В: Царстващият град Търнов. Археологически проучвания, ред. П. Петров. София, 1985, с. 103—105; Николова, Я. Църквата „Св. Димитър“ във Велико Търново. — *Археология*, 1985, XXVII, 1, с. 24—31; Същата. Градоустройство и архитектура. — В: История на Велико Търново, т. I, Праистория, античност и средновековие, ред. П. Петров. София, 1986, с. 250—279; Квинто, Л. Църквите на Трапезица в 1991 г. — състояние и наблюдения. — В: Приноси, т. I, с. 138—145; Робов, М. Манастирите в Търново и околността през XII—XIV век. Автореферат. София, 1993, с. 1—26; Алексиев, Й. Търновските манастири. Манастирите на Царевец. — *Годишник на музеите от Северна България*, 1995, XX, с. 73—90; Димова, В. Църковни сгради от XIII—XIV век във Велико Търново. — В: ТКШ, т. VI, с. 497—509; Робов, М. Новите проучвания на манастира „Св. 40 мъченици“ във Велико Търново. — *Известия на Регионалния исторически музей — Велико Търново*, 2000—2001,

между 1417—1430 г., характеризира по следния начин църковната сграда в своя мистагогичен трактат „За Божия храм“ (*Expositio de divino templo*)⁴³:

XV—XVI, с. 142—151; Тотев, К. Царската църква „Св. 40 мъченици“ и манастирът Великата лавра в Търновград (Резултати от последните археологически разкопки). — *Археология*, 2001, XLIII, 1—2, с. 30—44; Робов, М. Църква № 2 и проблемът за хронологията на църковното строителство в източното подножие на Трапезица. — В: Юбилеен сборник в чест на проф. Д. Овчаров. Велико Търново, 2002, с. 113—119; Димова, В. Църквите в България през XIII—XIV в., София, 2008; Тотев, К. Царската църква „Св. 40 мъченици“ и манастирът „Великата лавра“ в столичния Търновград след новите археологически разкопки 1992—2000 г. — В: ТКШ, т. VII, с. 495—517; Николова, Б. Православните църкви през българското Средновековие (IX—XIV в.). София, 2002, с. 99—108; Попов, Ат. Манастирът „Великата лавра“ в писмените източници, научната литература и археологическите проучвания. — В: Средновековно Търново. Археологически проучвания. Юбилеен сборник, ред. К. Тотев, М. Робов, И. Александров. Велико Търново, 2004, с. 128—143; Вачев, Х. Църквата „Св. Иван Рилски“ и митрополитският комплекс при храма „Свети Петър и Павел“ в Търново. — В: Проф. д.и.н. Станчо Ваклинов и средновековната българска култура, ред. К. Попконстантинов, Б. Борисов, Р. Костова. Велико Търново, 2005, с. 401—405; Николова, Я., М. Робов, Храмът на първите Асеновци. Църквата „Св. Димитър“ във Велико Търново. Велико Търново, 2005; Чешмеджиев, Д. Църквата с мощите на св. Петка в Търново. — В: ТКШ т. VIII, с. 499—511; Теофилов, Т. Църквата „Св. Четиридесет Мъченици“ и манастирът Великата Лавра в християнското храмово строителство на Търнов. [б.м.], 2007; Тотев, К. Новотворителна църква (№ 19) в средновековния град Трапезица. — *Археология*, 2009, L, 3—4, с. 77—91; Долмова-Лукановска, М. Трапезица в светлината на археологическите разкопки. Велико Търново, 2008, с. 90—126; Алексиев, Й. За манастирите в „Новия град“ на столичния Търнов (локализация и опит за хронология). — В: България, българите и Европа — мит, история, съвремие, т. IV, ред. Ив. Лазаров. Велико Търново, 2011, с. 487—501; Косева, Д., К. Тотев, Творби на християнския култ от църква № 19 на крепостта Трапезица. — В: България, българите и Европа..., с. 414—439; Долмова-Лукановска, М. За „Царските църкви“ на столицата Търново. — В: ТКШ, т. IX, с. 545—557; Същата. Търновските царе. Инсигнии. Церемонии. Дворец. Велико Търново, 2011, с. 219—234; Робов, М. Църковното строителство в югоизточния сектор на Трапезица. — В: ТКШ, т. IX, с. 633—648; Тотев, К., Д. Косева, Църква № 19 и Централен площад. — В: Тотев, К., Е. Дерменджиев, П. Караилиев, Д. Косева, Археологически проучвания на средновековния град Трапезица. Сектор Север (Северна кула, Северна порта, Военна сграда, Западна крепостна стена, Железарска работилница, Църква № 19 и Централен площад. Разкопки 2007—2009 г.), т. I. Велико Търново, 2011, с. 191—270.

⁴³ Symeon z Tessaloniki, *O Świętyni Bożej*, 3, przekład A. Maciejewska. Kraków, 2007, s. 38

„И тъй храмът, макар че направен от материя, получава свръхестествена милост; тъй като става осветен от архиепископа в тайнствените молитви, както и напръскан и със свето миро; и целият се превръща в Божи дом...“.

В същия дух се изказва една от анатемите от Бориловия Синодик⁴⁴:

„И на онези, които наричат прости храмове светите Божии църкви, в които цялото християнство се освещава и обновява и се слави Божието име, анатема трижди.“

Съгласно тези твърдения, всяка една от църквите, съществували през късносредновековния период в българската столица, съответствала на старозаветния храм на цар Соломон, по-точно на неговата „светая светих“ — най-свещеното място, в което пребивавала Божията слава. Църквата била образ, отражение, един вид икона на небесния храм, в който пребивавал Господ. И дори нещо повече, защото действителността на Новия Завет превишавала тази на Стария. Ето Господ лично пребивавал сред своя народ. И така църковната сграда била специално място, в което се манифестирала Божията милост, била истинско място на *sacrum*. Нейното вътрешно пространство било свято. По този начин е била и осветена земята, върху която, или в която, църквата е била построена.

Няма съмнение, че подобна констатация се отнася до всяка християнска църква, без значение къде тя се намира, ала столичният характер на Търново направил от неговите църкви изключителни места. Голяма роля за това играл необикновеният брой на храмовете в столицата — по този начин ставало голямо струпване на свещени територии и е напълно възможно на обикновения поданик на българския владетел това да е правело силно впечатление. Както казах, в много от тях се намирили мощи на най-популярните в България светци. Някои от храмовете дори били специално изградени за да приютят техните мощи. Освен това, някои от тях били царски църкви, което им придавало особен статут. По подобие на римската и константинополската, търновската патриаршеска църква „Св. Възнесение Христово“ олицетворявала всичките храмове в страната. В Синодика на цар Борил тя е наречена „майка на църквите в българското царство“⁴⁵. В своята кореспонденция с папа Инокентий III

⁴⁴ Божилов, Ив., А. Тотоманова, Ив. Билярски, Цит. съч., с. 144¹⁵⁻¹⁹, 309.

⁴⁵ Божилов, Ив., А. Тотоманова, Ив. Билярски, Цит. съч., с. 158¹²⁻¹⁶, 313; Гюзелев, В. Средновековният Търнов..., с. 12.

цар Калоян я нарича „светата и велика църква на град Търново“, а самата престолнина „първия град на цяла България“⁴⁶.

Трябва да се подчертае, че и самото възстановяване на патриаршията през 1235 г. може да се тълкува, като освещаване — ритуално узаконяване⁴⁷. С този акт също така се е узаконявало, освещавало Търново като място, в което се е намирала патриаршията (така, както вярващата жена-християнка освещава невярващия мъж — така и църквата земята, покварена от греховете на нейните жители)⁴⁸.

Около някои църкви се развили манастирски средища⁴⁹. Най-голямо средоточие на манастири представлявала търновската Света гора. Освен това такива имало в местностите Трошана, Дервент, Устието, при съвременната ж.п. спирка Самоводене и при Килифарево⁵⁰. Така градът и него-

⁴⁶ *Innocentii III Papae et Caloiohannis regis epistolae*, 24, изд. И. Дуйчев. — В: Гръцки извори за българската история, т. III, изд. Ив. Дуйчев, С. Лишев, Б. Примов, М. Войнов. София, 1965, с. 344 [по-нататък: *Innocentii III Papae et Caloiohannis regis epistolae*]. Срв. *Innocentii III Romani Pontificis regestorum sive epistolarum*, VII, (*Pontificatus anno VII, Christi 1204*), Ep. 11 (65). — In: *Patrologiae cursus completus... series latina*, vol. 215, ed. J.-P. Migne. Parisiis, 1891, col. 295 A [по-нататък: *Innocentius*, Ep. 11].

⁴⁷ Трендафилов Хр. *Преславските патриарси*. — Доклад изнесен на 29.04.2011 г., на конференцията „Търново — духовен и книжовен център през XIII в.“, Велико Търново, 29.04 — 01.05.2011 г.

⁴⁸ Срв. I Кор. 7, 14.

⁴⁹ Алексиев, Й. *Мястото на манастирите в културния живот на столицата Търнов*. — В: ТКШ, т. VI, с. 511—515; Овчаров, Т. *Средновековните търновски манастири и християнският универсализъм*. — В: ТКШ, т. IX, с. 649—652.

⁵⁰ Ангелов, Н. *Средновековният град Търново според изворите от XII—XIV в. и досегашните археологически разкопки*. — *Известия на Окръжния музей — Велико Търново*, 1964, II, 2, с. 13; Николова, Я. *Разкопки на Килифаревския манастир (1974—1975)*. — *Археология*, 1978, XX, 1, с. 21—35; Същата. *Археологически проучвания на Килифаревския манастир*. — В: ТКШ, т. II, с. 435—442; Попов, Ат. *Търново според житието на Ромил Видински*. — В: *Прослава на Велико Търново*. Сборник, със. А. Ризов, М. Григоров. София, 1978, с. 243—245; Алексиев, Й. *Проучвания на средновековни обекти във Велико Търново и региона (история, резултати, проблеми)*. — *Известия на историческия музей — Велико Търново*, 1993, VIII, с. 109—120; Николова, Я., М. Робов, *Теодосиевият манастир при Килифарево в светлината на археологическите проучвания*. — В: ТКШ, т. V, Паметници. Поетика. Историография, ред. Г. Данчев. Велико Търново, 1994, с. 571—580; Овчаров, Т. *Евтимиевият манастир край Търновград*. — В: ТКШ, т. VI, с. 537—541. Друго мнение за местоположението на Килифаревския манастир — Дамянова, М. *Към въпроса за местоположението на Теодосиевия манастир*. — В: ТКШ, т. IV, с. 334—340.

вата най-близка околност се превърнали в голям център на монашеско подвижничество, което, разбира се, се отразило и върху начина, по който той бил възприеман от жителите на царството. Венецът от манастири около престолнината е обслужвал притока на поклонници, които искали да посетят мощите на светците, съхранявани в града. Манастирските комплекси ставали един вид последно място за почивка преди влизането в столицата, която поради своите пространствени ограничения не можела наведнъж да „обслужи“ всички прииждащи. Възможно е, също така, манастирите да са били места, в които се извършвала духовната подготовка преди посещението в града⁵¹. И така, Търново се превърнало в най-важния духовен център на територията на страната.

Търново — реплика на свещените столици: Рим и Константинопол. Въпреки отслабването на царската власт през втората половина на XIII в. Търново постигнало идеологически успехи в църковно отношение. Сключването от византийския император Михаил VIII Палеолог (1259—1282) през 1274 г. на църковна уния с Римската църква, по време на Лионския събор, провокирало силно недоволство сред част от представителите на византийското духовенство⁵². Освен това, в Лион императорът поискал да се ликвидира независимостта на търновския патриархат. Противопоставяйки на това, Българската църква първоначално била готова да се включи в унията. Скоро, все пак, под влияние на царица Мария Палеологина, съпруга на цар Константин Тих (1257—1277), която била враждебно настроена към византийския владетел, търновските йерарси променили своето съгласителско отношение. В столицата започнали официално да дискредитират василевса и реализираната от него църковна политика. Търновският патриарх станал начело на противниците на унията. По инициатива на българската владетелка било изпратено посолство до патриарсите на Йерусалим и Александрия, търсещо съюзници, както в църковно, така и във военно отношение⁵³. Твърдата позиция на българския първосвещенник допринесла до повдигане на неговия

⁵¹ Тук искам да благодаря на доц. д-р Ивелин Иванов от „Катедрата по Стара и Средновековна история“ на Великотърновския Университет, който благоволи да сподели тази своя идея със мен.

⁵² Ostrogorski, G. *Dzieje Bizancjum*, przekład pod redakcją H. Evert-Karpesowej. ²Warszawa, 1968, с. 365.

⁵³ Повече по въпроса — Павлов, Пл. България, Византия и Мамлюкски Египет през 60-те — 70-те години на XIII век. — *Исторически преглед*, 1989, XLV, 3, с. 15—24; Билярски, Ив., И. Илиев, Папа Николай IV и българите. — *Исторически преглед*, 1997, LIII, 5—6, с. 159—187; Гюзелев, В. *Папството и българите през Средновековието (IX—XV в.)*. Пловдив, 2009, с. 153—154, 273.

авторитет сред тези представители на православното общество, които държали на независимостта на Източната църква от Папството. В официалната българска литература започнало да се лансира идеята за първостепенната роля на търновското средище за цялата православна ойкумене. Отражение на тези тенденции се открива в определението, използвано от монах Аркадий в „Търновския апостол“ от 1276—1277 г., за обозначаването на Игнатий, търновски патриарх, като „стълпа правокърия“⁵⁴.

Приблизително по същото време в литературата се появило ново название, с което започнала да бъде характеризирана българската столица — Цариград Търново — следвайки по този начин славянското наименование на Константинопол. Всичко това имало за задача да постави под съмнение първенстващото място на босфорската столица в православния свят⁵⁵. Българската престолнина трябвало да стане „нов Цариград“, убежище за застрашеното източнохристиянско вероизповедание. От политическа гледна точка, още след падането на Константинопол през 1204 г. и подновяването на българския патриархат през 1235 г. се наблюдава стремеж към съперничество с византийската столица, особено предвид обстоятелството, че тогава тя се намирала в латински ръце, а православните патриарси били принудени да търсят убежище в Никея. Освен това, отдалечеността на последната, както и затрудненият достъп до нея, давали на Търново възможността да се преобрази в главно църковно средище за околните православни народи⁵⁶. Неслучайно, в по-късните руски летописи (от XV—XVI век), търновският владетел е представен като бранител на православната вяра⁵⁷. Край на тези стремежи положили измъчващите страната, откъм четиридесетте години на XIII-то столетие, татарски набези и нарастващата, отчасти като тяхно следствие, полити-

⁵⁴ Христова Б., Д. Караджова, Е. Узунова, *Бележки на българските книжовници X—XVIII век*, т. I, X—XV век. София, 2003, с. 31 (№ 16). Коментар — Златарски, В. Н. *История на българската държава през средните векове*, т. III, *Второ българско царство. България при Асеневци (1187—1280)*. София, 1940, с. 534—535, 600; Андреев, Й. *Търново — държавен и църковен център на България през XII—XIV век*. — В: *История на Велико Търново...*, с. 140—141; Николова, Б. *Устройство и управление на Българската православна църква (IX—XIV век)*. София, 1997, с. 260—261; Тютюнджиев, И. *Търновският епископат XII—XXI в.*, Велико Търново, 2007, с. 45—47.

⁵⁵ Тъпкова-Займова, В. *Търново...*, с. 257—258.

⁵⁶ Дуйчев, Ив. *Търново...*, с. 426—427; Поливянни, Д. И. *Средновековният български град...*, с. 143.

⁵⁷ По този въпрос: Гюзелев, В. *Българското царство през XIII век: насоки и фактори във външната му политика*. — *Зборник радова Византолошког института*, 2009, XLVI, с. 121—122, 127.

ческа криза в царството⁵⁸. Поради това, по време на отслабената светска власт, Църквата започнала да пропагандира универсалистическите царски идеи, непосредствено свързани с подчертаването на извънредното положение на българската столица. Идеята за Търново, като „втори Константинопол“ или „трети Рим“ отново била повдигната в средата на XIV век, след появата ѝ непосредствено след завладяването на Константинопол от латинците⁵⁹.

Изрично свидетелство за тези тенденции се откриват в два извора, датиращи точно от това време. В написаното около 1363–1364 г. „Житие на св. Теодосий Търновски“⁶⁰, Калист, константинополският патриарх

⁵⁸ Полывианный, Д. И. *Търновград...*, с. 266–267; Гюзелев, В. *Българското царство...*, с. 122–123, 127–128. Идеята за Цариград Търнов се е появила още през царуването на Йоан Асен II.

⁵⁹ Дуйчев, Ив. *Търново...*, с. 430–431; Търкова-Займова, V. *Les idées de Rome et de la Seconde Rome chez les Bulgares*. — In: Roma, Constantinopoli, Mosca, cura di P. Catalano, P. Siniscalco. Roma, 1981, p. 390–396; Същата, Българо-византийските отношения и концепциите за „втория“ и „третия“ Рим. — *Studia Balcanica*, 1983, XVII, с. 27–38; Лазаров, Ив. *Пророческото сказание на българския книжовник Пандех като исторически извор*. — В: ТКШ, т. IV, с. 310–317; Търкова-Займова, В. *Търново...*, с. 257–261; Същата, *Между Охрид и Търново...*, с. 337–346; Същата, *Образът на Търново в изследванията за Търновската книжовна школа*. — В: ТКШ, т. VIII, с. 31–32; Андреев, Й. *Търновската книжовна школа и идеята за третия Рим*. — В: ТКШ, т. III, Григорий Цамблак. Живот и творчество, ред. П. Русев, А. Давидов, В. Търкова-Займова, Г. Данчев. София, 1984, с. 310–316; Гюзелев, В. *Столиците на България...*, с. 29; Търкова-Займова, В., П. Бойчева, *Охрид, Търново и отблъддунавските княжества (XIII–XV в.)*. — В: ТКШ, т. VII, с. 375–399; Kaimakamova, M. *Turnovo – New Constantinople: The Third Rome in the Fourteenth-Century Bulgarian Translation of Constantine Manasses' Synopsis Chronike*. — In: *The Medieval Chronicle*, vol. IV, ed. E. Kooper. Amsterdam–New York, 2006, p. 91–104; Същата, *Пандеховото пророческо сказание от XIII в. и зараждането на идеята „Търново-нов Цариград“ – „трети Рим“*. — В: „България, земя на блажени...“. In *Memoriam Professoris Iordani Andreevi*, ред. И. Лазаров. Велико Търново, 2009, с. 320–354; Същата, *Власт и история в България в края на XII и през XIII в.* — *Зборник радова Византолошког института*, 2010, XLVII, с. 215–245; Каймакамова, М. *Идеята „Търново – нов Цариград“: „Трети Рим“ през XIII–XIV век*. — *Bulgaria Mediaevalis*, 2012, III, с. 453–484.

⁶⁰ Житіє и жизнь преподобнаго отца нашего Феодосіа иже въ Търновѣхъ постнищъствовакашаго съписано свѣтѣишимъ патріархомъ Константиномъ града кѣръ Калистѣмъ, § 4, стѣмки за издание В. Н. Златарски. — *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина*, 1904, XX, 2, с. 12_{12–13}.

(1350—1353, 1355—1363/1364), определил Търново, града властващ над българите, като:

„...наистина втори след Константиновия град по слово и дело.“

Коментирайки пък падането на древния Рим, българският преводач на хрониката на Константин Манаси (преводът е направен през 1345 г.), в една от прибавените към текста пояснителни бележки⁶¹, изразил мнение, че:

„...такива неща се случиха на стария Рим..., а нашият нов Цариград [т.е. Търново — К.М.] гои се и расте, укрепва, подмладява се — докрай [на света — К.М.] така да расне.“

Коментирайки гореприведените фрагменти, Иван Божилов ясно противопоставя двете гледища — византийското и българското. Защото приема, че константинополският патриарх умишлено подчертавал второстепенната позиция на българското владетелско средище, намалявайки по този начин неговото значение сред византийската общност на народите, и така ограничаваща се тука само до балканските територии, макар, че българският учен да признава, че византийският йерарх по този начин високо оценил ролята на Търново⁶². Все пак, може да се погледне на Калистовата формулировка в още по-широк контекст. И така, във Византия периодът на XIII—XIV в. е време на апогея на идеята за Константинопол, като средище на източния, православния свят, израсло благодарение на гръцката култура (в по-широк смисъл — елинистическата, т.е. въобще източната). Макар, че идеологическата връзка с древния Рим никога не била скъсана, все пак, повече се наблягало на факта, че Константинопол станал столица на нова, християнска империя. Поради това станал също и Нов Йерусалим, т.е. най-важен град за всичките верни на истинския Господ. Тези, които го славили и му служели по единствено правилния начин. Това гледище намирало допълнителна подкрепа във факта, че останалите източни патриаршески седалища, т.е. Александрия, Антиохия и най-вече Йерусалим, се намирали под властта на неверниците. А Рим бил владян от схизматици, които, освен това, подпомогнали и ръководели разграбването и разрушаването на визан-

⁶¹ *Среднеболгарский перевод хроники Константина Манасии в славянских литературах*, введение Д. С. Лихачева, исследования И. С. Дуйчева и М. А. Салминой, подготовка текстов М. А. Салминой, словоуказатели О. В. Творогова. София, 1988, с. 152; *Хрониката на Константин Манасий*, предговор, превод и коментар И. Буюклиев, исторически бележки И. Божилов. София, 1992, с. 111.

⁶² Божилов, *Ив. Асеновци...*, с. 202—203.

тийската столица през 1204 г. Освен това, като столица, градът над Тибър, за разлика от Константинопол, имал езически корени⁶³.

В този контекст признаването на Търново за втора столица на православно християнство е израз на изключителна чест. По този начин той бил издигнат до ранга на втори по значение град във „византийската общност на народите“. Втората столица на християнския Изток. В известен смисъл това го поставяло в позицията, в която се намирал Константинопол спрямо Рим в периода на IV—VI в.⁶⁴ В позиция, в която самите българи могли да персонифицират своята престолнина, като достойна наследница и ученичка на „майка на градовете“, т.е. Константинопол (срв. Службата за св. Теофано), по-нататък да се стремят към нейното изравняване с византийското столично средище, а в случай на отстъпничество на последното от православие (както било например през 1274 г.), да доведат до поставяне под съмнение неговата първенствеща роля⁶⁵. А понеже Константинопол, така както и Рим, били смятани за свети столици, така и Търново могъл да се лансира за нова, свещена столица на православно християнство.

Държавна и църковна йерархия. Църковни събори. Върху най-високата от трите тераси на Царевец се намирал архитектурният ансамбъл на патриаршията, върху втората — царският дворец, а най-ниско — жилищните квартали. Патриаршеската църква символизирала реалното присъствие на Христос, който сам по себе си освещавал царствения град и цялата държава. Същото се отнасяло и за царския дворец, в който пребивавал владетелят — Божи помазаник, отговорен, заедно с патриарха, за свещената мисия да гради и разпространява Божието Слово⁶⁶. Първите

⁶³ Вж. Ahrweiler, H. *Constantinople, Seconde Rome: le tournant de 1204*. — In: Roma, Constantinopoli, Mosca, cura di P. Catalano, P. Siniscalco. Roma, 1981, p. 308—314; Salamon, M. *Costantinopoli: "Nuova Roma" o "Roma Orientale"?*. — In: *Itinerari di idee, uomini e cose fra Est ed Ovest Europeo*, cura di M. Ferrazzi. Udine, 1990, p. 471—473.

⁶⁴ По въпроса за развитието на ранновизантийската идеология, свързана с Константинопол вж. Salamon, M. *Rozwój idei Rzymu-Konstantynopola od IV do I połowy VI w.*, Katowice, 1975. Хунгер, X. *Империя на ново средище. Християнският дух на византийската култура*, превод Г. Инджиева, ред. В. Гюзелев. София, 2000, с. 65—88.

⁶⁵ Срв. Божилов, Ив. *Асеновци...*, с. 203; Gjuzelew, W. *Wpływy bizantyńskie w średniowiecznej kulturze bułgarskiej*. — *Przegląd Nauk Historycznych*, 2009, VIII, 1, s. 11.

⁶⁶ Билярски, Ив. Цит. съч., с. 46.

два комплекса от сгради доминирали, извисявали се над останалата част на града⁶⁷. По този начин визуално указвали йерархичната система на обществото, живеещо в столицата — в архитектурен и пространствен план.

С тази йерархизация е свързан следващият сакрализиран елемент, който изграждал престижа на столицата, т.е. изградената в общи черти до средата на XIII в. институционална система на „свещения“ град. Структурата на длъжностите и титлите във Второто българско царство е била взаимствана от Византийската империя от времето на Комнините⁶⁸. Нещо повече — в своето развитие българската държава все повече се оприличавала, нагласявала към византийския политическо-административен модел на управление. Заемка от Византия била и цялата идеология, обосноваваща системата на държавните длъжности, в нашия случай преди всичко столични. На свой ред, изградената в Търново система на титли и служби станала основополагаща за подобните системи във Влашко и Молдова⁶⁹. Тя базирала върху християнския мироглед. Подобно

⁶⁷ За тях вж. *Царевград Търнов*, т. I, *История на проучванията, архитектура, надписи, монети, културни пластове преди изграждането на двореца*, ред. Кр. Миятев, Д. Ангелов, С. Георгиева, Т. Герасимов. София, 1973; Ангелов, Н. *Царевград Търнов*, т. III, *Патриаршеският комплекс на Царевец през XII–XIV век*. София, 1980; Попов, Ат. *Търновград...*, с. 139–141; Ангелов, Н. *Царският дворец и патриаршията на Царевец*. — В: *Царстващият град Търнов...*, с. 43–63; Николова, Я. *Градоустройство...*, с. 244–253; Алексиев, Й. *Феодалният замък и дворецът на българските царе на Царевец във Велико Търново*. — В: *Средновековният замък в българските земи XII–XIV век*, ред. Д. Овчаров, И. Джамбов. Сопот, 1987, с. 36–40; Овчаров, Т. *Материална култура на Второто българско царство*. Велико Търново, 1994, с. 68–76; Анчева, Р. *Дворецът в средновековния Търновград. Към проблема за планово-композиционната му структура и пространствено изграждане*. — В: *ТКШ*, т. V, с. 605–616; Долмова-Лукановска, М. *Търновските царе...*, с. 205–219, 233.

⁶⁸ Гюзелев, В. *Българската средновековна държава...*, с. 193–194, 201; Същият. *Столиците на България...*, с. 25–26; Същият. *Византийско-българският диалог в областта на културата*. — *Списание на Българската Академия на Науките*, 2006, CXIX, 5, с. 7–8; Същият. *Wpływy...*, s. 10; Николов, Г. Н. *Вътрешнополитическото развитие на възобновеното българско царство (края на XII–края на XIII в.): фактори и проблеми*. — *Зборник радова Византолошког института*, 2009, XLVI, с. 168–170. Срв. Schreiner, P. *Probleme der Gräzisierung des Bulgarischen Reiches im 13. und 14. Jahrhundert*. — *Études Balkaniques*, 1978, XIV, 4, S. 104–114.

⁶⁹ Павлов, Пл. *Българското културно и църковно влияние...*, с. 202.

било и с църковната йерархия, в която висшият клир по правило бил, или по точно би трябвало да е, изпълнен от Божия Дух.

И така йерархичността на дворцовите длъжности и титли отразявала идеалния ред в универса, ред, сътворен от самия Бог. Съгласно византийските убеждения комуникацията със Всевишния вървяла по два преплитачи се пътя: първият — на мистичното, индивидуално просвещение и другия — чрез посредничеството на църковната йерархия. Само-то определение „йерархия“, т.е. „свещен ред“, „свещен принцип“, показва начина, по който трябва да се разбира значението на учредената в Търново йерархична система. Земните йерархии (в този случай длъжности) отразявали небесната таксис (ред). Така, както възнасящият се към небесата ред на небесната йерархия на ангелските чинове отразявал постепенното приближаване към Бога, така списъкът на длъжностите и титлите отразявал пътя на постепенното приближаване към царя, който бил наместник на самия Христос⁷⁰.

Ролята на града определено нараснала след 1235 г., когато дотогавашното архиепископство се превърнало в автокефаличен патриархат⁷¹. Несъмнено за повишаването на духовното значение на града определена роля изиграли също и организираните в него църковни събори⁷². Тези

⁷⁰ Билярски, Ив. *Институциите на средновековна България. Второ българско царство (XIII–XIV век)*. София, 1997, с. 10–12. За разбирането на понятието „йерархия“ във византийската теология вж. преп. Stkpiec, T. *Przedmowa*. — In: *Pseudo-Dionizy Areopagita, Pisma teologiczne, tłumaczenie* M. Dzielska, przedmowa ks. T. Stkpiec. Kraków, 2005, s. 26–50. За възприемането му в Търновска България — Данков, Ев. *Св. Дионисий (Псевдо) Ареопagit и проблемът за метафизиката на небесната йерархия в Търновската книжовна школа*. — В: ТКШ, т. VII, с. 825–838.

⁷¹ Николова, Б. *Устройство...*, с. 202–203.

⁷² По този въпрос: Андреев, Й. *Две хронологически изправки към епохата на цар Иван-Александър: кога Иван-Александър е стъпил на българския престол и през коя година се е състоял съборът против богомилите и евреите*. — В: ТКШ, т. IV, с. 302–309; Гонис, Д. *Състав на Търновския събор от 1359 г. — Исторически преглед*, 1986, XLII, 1, с. 40–44; Ангелов, Д. *Богомилството*. София, 1993, с. 380–381, 443, 449, 464–465, бел. 35; Дочев, К. *Антиеретическите събори в Търново през 50-те години на XIV в., отразени в монетосеченето на цар Иван-Александър*. — В: ТКШ, т. V, с. 535–539; Алексиев, Й. *За мястото и датата на църковните събори в Търново*. — В: *Бог и цар в българската история*, ред. К. Вачкова. Пловдив, 1996, с. 140–144; Чокоев, И., К. Тотев, *Еврейската общност в Търново и църковният събор от 1359 г.* — В: ТКШ, т. VI, с. 523–528; Долмова-Лукановска, М. *Търновските царе...*, с. 193–197; Калоянов, А. *За десет поместни събора на Българската църква през Средновековието*. — В: *България, българите и Европа...*, с. 29–30, 32–35.

събирания на духовници, по византийски модел, били свиквани от самите владетели, които също така взимали пряко участие в заседанията, в ролята си на светски глави и покровители на Църквата. Може да се приеме, че съборите били организирани в Търново заради прерогативите му на столично средище. Участието на владетеля в заседанията, освен от чисто практическа гледна точка, т.е. подкрепянето от светската власт на съборните решения, имало също така и символическо значение. Владетелят, най-важният от светските вярващи, взимал участие в борбата за чистотата на православието. Неговият авторитет се повдигал, бидейки осветен чрез участието в събора. Съсредоточаването на толкова много и то от най-важните духовници в държавата несъмнено също допринасяло за освещаването на града, който, за времето на събора, се превръщал в място с особена концентрация на Божия благословия.

Други церемонии определено въздействащи върху светостта на Търновград били тържествата, свързани със споменатите вече пренасяния на свети мощи, по време на които били организирани шествия в чест на дадения светец/светица, с действено участие на владетеля и църковната глава. Не без значение било също така и участието на последните, както и членовете на двореца и вишето духовенство, в тържествата, свързани с календарните църковни празници, организирани в столицата, в най-престижните, царски и патриаршески, храмове. Същото се отнасяло и до такива важни събития, като коронацията на владетеля и интронизацията на патриарха, които задължително трябвало да бъдат извършени в столицата. За особения антураж на градското средище допринасяли и организирани в него владетелски сватби, погребения, триумфални шествия, аудиенции на чужди посланичества и други официални събития⁷³.

С течение на времето названието на града се превърнало в постоянен елемент на патриаршеската титулатура (по рано архиепископска и примаска — например: „archiepiscopus Trinovitanus, primas totius Bulgarie et Blachie“ от 1204 г.⁷⁴, „патриарсѣ вѣспаснаго града Трънѣва всѣмѣхъ Българомѣхъ“ според надписа от 1263—1264 г.⁷⁵ или „ἀγιώτατε πατριάρχα Τρνόβου καὶ πάσης Βουλγαρίας“ от втората половина на XIV в.⁷⁶). Името на

⁷³ Долмова-Лукановска, М. *Търновските царе...*, с. 127—202.

⁷⁴ *Innocentii III et Caloiohannis regis epistolae*, 24, p. 344; *Innocentius, Ep. II* (65), col. 295 A.

⁷⁵ Попконстантинов, К. Старобългарски ктиторски надпис от с. Троица, Шуменски окръг. — *Археология*, 1980, XXII, 4, с. 58.

⁷⁶ Darrouzès, J. *Ektesis néa. Manuel de pitakia du XIVe s.* — *Revue des Études Byzantines*, 1969, XXVII, p. 40.

⁷⁷ Коментар: Попов, Ат. *Средновековната столица Търново...*, с. 283—286; Николова, Б. *Устройство...*, с. 257—267.

столицата, както смятат част от изследователите, станало също съставен елемент от титулатурата на някои български владетели, т.е. играела определена роля в легализацията на царската власт⁷⁸ и съществуването на независимото българско царство.

Историята познава различни фактори решаващи за сакрализирането на дадено градско средище. Това могло да бъде митологическото начало на града, основан въз основа на предсказание или пророчество (криторски/сътделателски мит), който по тази причина се превръщал в център на света. От църковна гледна точка това било най-често свързано с основаването на християнската община от един от апостолите. Друга възможност било позоваването на изключителността на самото място, в което се явявало самото божество или пребивавал владетелят — неговото възплъщение или негов представител, т.е. градът бил възприеман като център на свещена власт. Не на последно място значение имало също и пространственото планиране на града, като отражение на свещения космически ред — *imago mundi* (космологичен мит)⁷⁹.

Макар, че Търново нямал апостолическо начало, все пак още пренасянето на иконата на св. Димитър Солунски в града, издигането на храм в негова чест, който трябвало да приюти иконата, свързаните с това църковни тържества, както и провъзгласяването на светеца за покровител на царската власт, новоучредената владетелска династия и възобновеното царство, може да се тълкува като узаконяване, ритуално освещаване и санкциониране на раждането на съвсем нов период в историята на града. По този начин в Търново се репродуцирало солунското светилище на св. Димитър, с цел потвърждаване на истинското „присъствие“ на Велико-мъченика сред въстаниците⁸⁰. Ето го и създателският план на свещената столица — града, в който бе обновено царството на българите. Града, осветен от „присъствието“ и закрилата на великия православен светец. Същото важи и за пренасянето на мощите на св. Йоан Рилски и свързаното с това издигане на храм в негова чест, както и за идеята *translatio imperii*, реализирана след Клокотнишката битка чрез обновяването и зографисването на църквата св. Четиридесет мъченици, и поместването в нея на

⁷⁸ Срв. Попов, Ат. *Средновековната столица Търново...*, с. 286—287; Станилов, С. *Българската монархия през Средните векове*. Варна, 1994, с. 140—141; Панова, Р. *Столичният град...*, с. 160.

⁷⁹ Срв. Przybył, E. *Święte miasta*. — *Znak*, 2006, 3, s. 11—18.

⁸⁰ Dobychina, A. A “Divine Sanction” on the Revolt: The Cult of St. Demetrius of Thessalonica and the Uprising of Peter and Asen (1185—1186). — *Studia Ceranea*, 2012, II, p. 113—126.

царския надпис, посветен на тази българска победа. По този начин е била реализирана политическо-идеологическата програма *renovatio imperii Bulgarorum et Graecorum*, която съставна част било издигането на Търново в първо и изключително средище сред българските градове⁸¹.

Изрична роля в целия процес на освещаването на Търново изиграл политическият фактор — изборът и обявяването му за столица (от константинополски и преславски тип), т.е. място на постоянното пребиваване на царя (светския владетел) и патриарха (духовния глава), олицетворяващи светостта на предоставената им от Бога власт. Това важи също и за всичките действия, свързани с освещаването на столицата, целящи издигането ѝ за духовна столица на православните българи и техните събрата по вяра извън границите на царството (натрупване на свети мощи, изграждане на църкви и манастири, литературна дейност прославяща града, като средоточие на благодат, изцелителни сили и Божия закрила). Символически погледнато фортификационната система на града оформяла вътрешното пространство на столицата, което се намирало под специалната закрила на светците и мощите, разположени в него, т.е. превръщало го в священо място⁸². Цялата пространствена (концентрична) организация на

⁸¹ Срв. Търкова-Займова, В. *Търново...*, с. 254—255; Божилов, Ив. *Асеновци...*, с. 152—153, 190—191, 201—203; Поповић, Д. *О настанку култа светог Симеоне*. — В: *Същата*. Под окрилем светости..., с. 68—69; Марјановић-Душанић, С. *Цит. съч.*, с. 282—284.

⁸² По въпроса за фортификационната система на Търновград: Ангелов, Н., Николова, Я. Крепостни стени и крепостни съоръжения в средновековната българска столица Търново. — *Известия на Окръжния музей Търново*, 1962, I, с. 57—72; Същите. Южна напречна крепостна стена на Царевец. — *Известия на Окръжния музей В. Търново*, 1964, II, с. 35—43; Ангелов, Н. Крепостни стени и порти на хълма Царевец в гр. В. Търново. Разкопки и проучвания през 1963 г. — *Известия на Окръжния музей В. Търново*, 1966, III, с. 1—20; Попов, Ат. Военноотбранителни особености на крепостната система на Царевец. — *Военноисторически сборник*, 1975, XLIV, 4, с. 74—84; Същият. Крепостната система на средновековната столица Търновград. — *Военноисторически сборник*, 1979, XLVIII, с. 124—143; Харбова, М. А. *Отбранителни съоръжения в българското средновековие*. София, 1981, с. 57—58, 59, 64—65, 95—98, 109, 111, 122, 130, 133, 165—181; Moutsopoulos, N. C. Pensées et observations à l'occasion des fouilles archéologiques récentes à la Grande Laure aux pieds de Tzarevetz à Veliko Tırnovo. Tours rondes et passages souterrains aux fortifications médiévales. — *Balkan Studies*, 1985, XXV, 1, p. 3—9; Николова, Я. *Градоустройство...*, с. 235—244, 265—267, 269—270, 275—277; Робов, М. Допълнителната укрепителна система на средновековния град Търново. — *Археология*, 1988, XXX, 4, с. 38—45; Долмова-Лукановска, М. Нови данни за крепостното строителство на Царевец.

града, като елемент на визуалната култура, позволява Търново да се определи, за модел на идеалния град, универсално средище на Българското царство⁸³. Особено, ако вземем под внимание, че градът е разположен върху хълмове, които били възприемани като сакрален топографически елемент. По този начин Търново притежавал всеки един от горе изброените фактори, конституиращи сакралността на един град от Средновековието и заедно с това ги надминавал като се изравнявал по святост само с Рим и Константиновия град.

— *Векове*, 1990, XIX, 2, с. 59—67; Писарев, А. Археологическо проучване след главния вход на Царевец (разкопки и проучвания). — *Годишник на музеите от Северна България*, 1991, XVII, с. 7—17; Вълков, В. *Царевград Търнов*, т. V, *Археологически разкопки и проучвания на крепостните стени на хълма Царевец 1966—1969 г.*, София, 1992; Овчаров, Т. *Материална култура...*, с. 38—42; Долмова, М. За укрепителната система на крепостта „Трапезица“ (предварително съобщение). — *Археология*, 1995, XXXVII, 3, с. 36—42; Дерменджиев, Е., К. Тотев, За датировката на крепостната стена край р. Янтра във Велико Търново. — *Годишник на Националния исторически музей*, 1998, XI, с. 263—273; Дерменджиев, Е. Към фортификацията на главния вход на средновековната крепост върху хълма Царевец във Велико Търново. — *Археология*, 2000, XLI, 3—4, с. 69—77; Овчаров, Д. Укреплението до църквата „Св. Св. Четиридесет мъченици“ във Велико Търново. — *Археология*, 2001, XLII, 1—2, с. 97—102; Долмова-Лукановска, М. Археологически проучвания на Царевец — 41 (Източна крепостна стена). — *Известия на Регионалния исторически музей — Велико Търново*, 2002—2003, XVII—XVIII, с. 149—156; Същата. *Трапезица...*, с. 31—46; Дерменджиев, Е. *Северна кула и Северна порта*. — В: Тотев, К., Е. Дерменджиев, П. Караишев, Д. Косева, Цит. съч., с. 17—116; Караишев, П. *Военна сграда, Западна крепостна стена, Железарска работилница*. — В: Тотев, К., Е. Дерменджиев, П. Караишев, Д. Косева, Цит. съч., с. 117—190.

⁸³ Вж. Харбова, М. А. *Укрепеният български средновековен град през XIII—XIV век*. София, 1979, с. 15, 19—21, 27—32, 42—50, 58, 69, 92—94, 121—156 (на тема концентричните звена в градоустройството на Търново); Ерделян, Е. Търново. Принципи и средства конструисања сакралне топографии средновековне бугарске престонице. — *Зборник радова Византолошког института*, 2010, XLVII, с. 199—214 (във връзка с идеологическото значение на пространствената организация на българската престолнина).